

Kastelen in de Antwerpse Zuidrand

Landschapsdag Provincie Antwerpen 2024

Dr. Janna Everaert (Universiteit Gent)

Janna.Everaert@ugent.be

Kastelen, burchten en paleizen

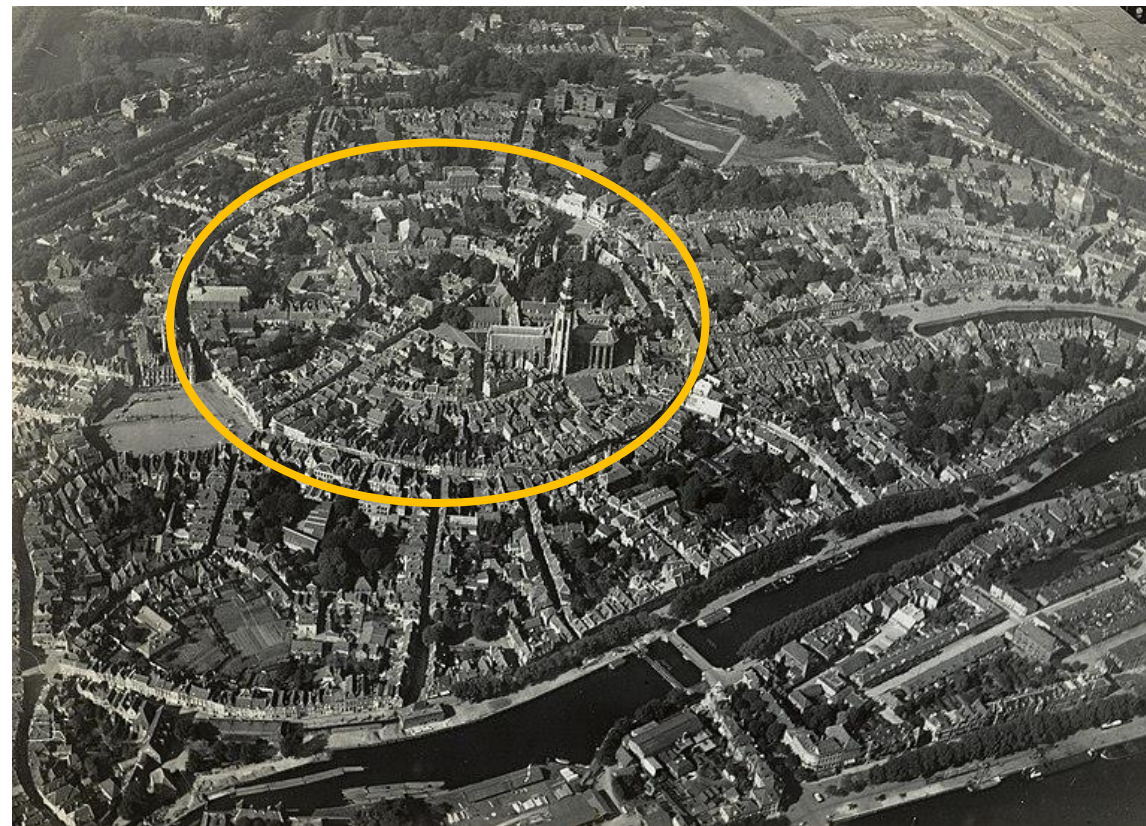
4 grote fases

1. 9de-12de eeuw: de vorstelijke 'castra'
2. 12de-16de eeuw: de heerlijke kastelen
  - Focus: relatie stad en heerlijkheden
3. 16de-19de eeuw: openbreken van het concept
4. 20ste-21ste eeuw: radicale verandering

1. Vorstelijke versterking

- Post-Karolingische periode (9de-10de eeuw)
→ geleidelijke vorming van landsheerlijkheden en gewesten
- Gevolg van 1) een zwakke economie en 2) invallen van de Vikingen
- Duitse en Franse koningen plooiën terug op hun kerngebied → ontstaan van nieuwe vorstendommen binnen de Duitse en Franse ruimte (o.a. graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant)
- Bouw van ringwalburg ter verdediging

Luchtfoto van Middelburg, NL (wikimedia)

Reconstructie van een Mottekasteel op het terrein van kasteel Westhove, Oostkapelle, Zeeland

1. Vorstelijke versterking

- 11de eeuw: sommige ringwalburgen en andere versterkingen groeien uit tot mottekastelen
- Centra van de nieuwe machthebbers
- Nieuwe landsheren (hertogen en graven) niet soeverein (vazallen), maar wel (verregaand) autonoom

Het 'Castrum Comitum' te Gent

Kastelen, burchten en paleizen

---

4 grote fases

1. 9de-12de eeuw: de vorstelijke 'castra'

2. 12de-16de eeuw: de heerlijke kastelen

➤ Focus: relatie stad en heerlijkheden

3. 16de-19de eeuw: openbreken van het
concept

4. 20ste-21ste eeuw: radicale verandering

2. Heerlijke kastelen

10-13de eeuw: ontstaan heerlijkheden

- enclave binnen landsheerlijkheden/gewesten → (delen) van één of meer parochies
- landgoed waarbij publieke overheidsmacht (o.a. taxatie en rechtspraak) is verankerd in een privaat eigendomsrecht
- Hoofd = de heer
- Leven door tot aan de Franse Revolutie

2. Heerlijke kastelen

- 3 soorten heerlijkheden
  - Lage jurisdictie
  - Middele jurisdictie
  - Hoge jurisdictie
- Kastelen bij belangrijke heerlijkheden
- Militaire functie is variabel
  - Potentieel is er zeker
  - Wel erosie vanaf de 14de eeuw → schansen en forten worden belangrijker

Waterslot Cleydael, Aartselaar (wikimedia)

Kasteel Cantecroy, Mortsel (Janna Everaert)

Kastelen, burchten en paleizen

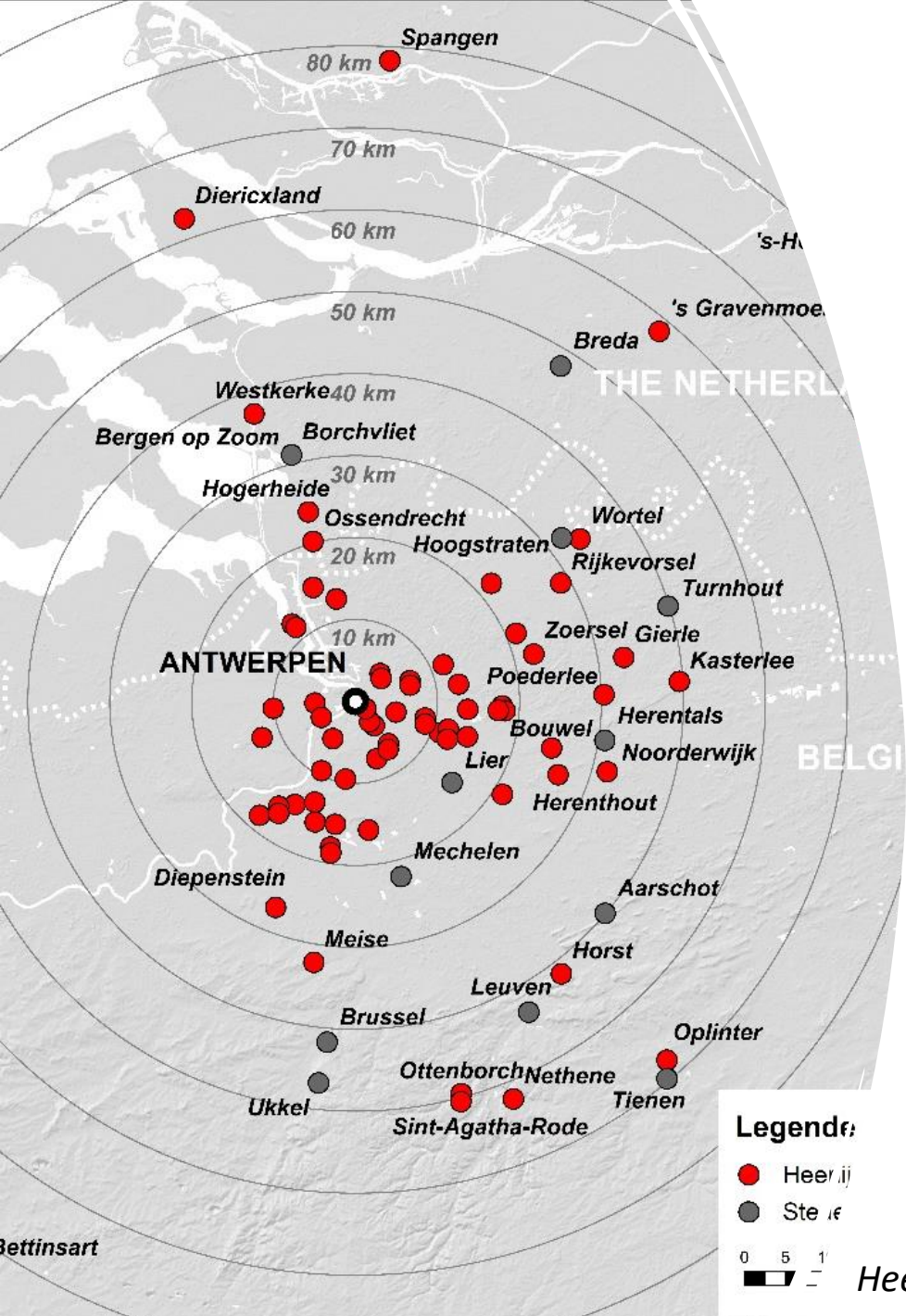
---

4 grote fases

1. 9de-12de eeuw: de vorstelijke 'castra'
2. 12de-16de eeuw: de heerlijke kastelen
  - Focus: relatie stad en heerlijkheden
3. 16de-19de eeuw: openbreken van het concept
4. 20ste-21ste eeuw: radicale verandering

Focus: relatie stad & heerlijkheden

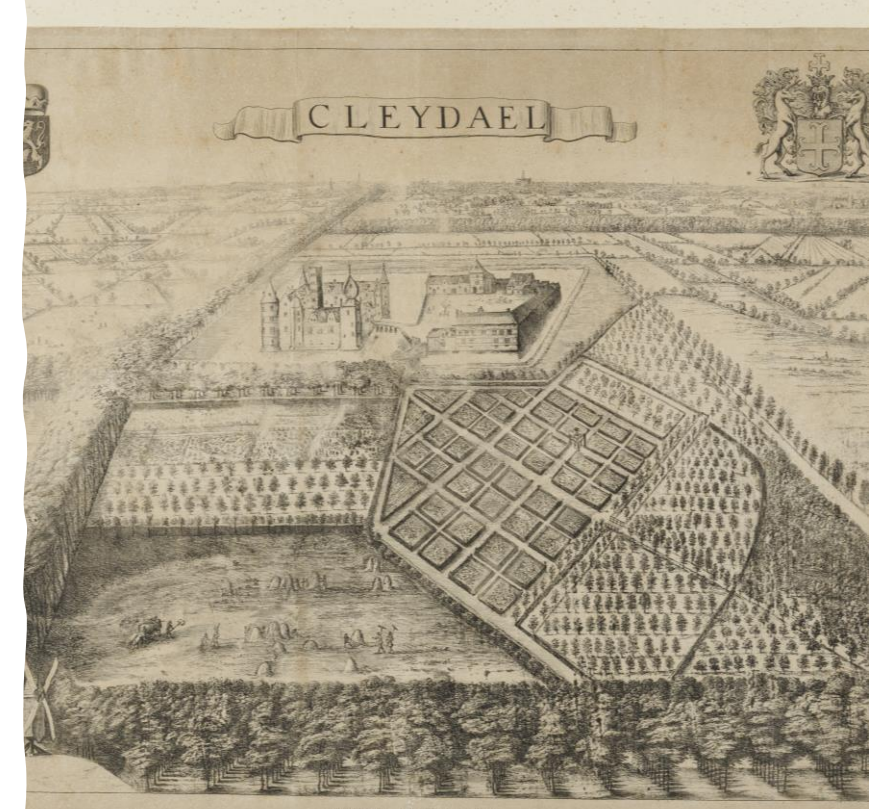
- Veredelde stedelingen vs. stedelijke adel
- Min. 53 (15,5%) van de 341 Antwerpse schepenen actief tussen 1400 en 1550 hadden min. 1 heerlijkheid in hun bezit
- Locatie
  - Ten oosten van de Schelde = hertogdom Brabant
  - Ten zuiden en oosten van Antwerpen → veel heerlijkheden
- Momenteel (nog) geen overzicht van alle heerlijkheden in Brabant beschikbaar
  - Cfr. Onderzoek Sieben Feys, UGent

Focus: relatie stad & heerlijkheden

Lucas van Uden, *Kasteel van Cleydael (te Aartselaar), PK.OP.19518, Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, foto: Bart Huysmans & Michel Wuyts*

Voorbeeld: Coenraet Pot

- 16 x Antwerps schepen en 1 x buitenburgemeester tussen 1486 en 1509
- Ridder
- 1495-1511: heer van Cleydael
- 1505-?: heer van Kontich

Reden 1: inkomsten

Voorbeeld: heerlijkheid Berchem

- Lage, hoge en middele justitie
- Stenen hof met dubbele hofgracht en valbruggen
- Neerhoven, brouwerij, bakkerij, duiventoren, stallen, schuur, hoveniershoven, boomgaarden, straten, bos...

130 ha

- 1555: 558 g.
- 1557-1558: 1240 g.

Heerlijkheid Schoten (1568): 700 g.

Heerlijkheid Rumst (1568): 3500 g.

Heerlijkheid Herenthout: verlieslatend?

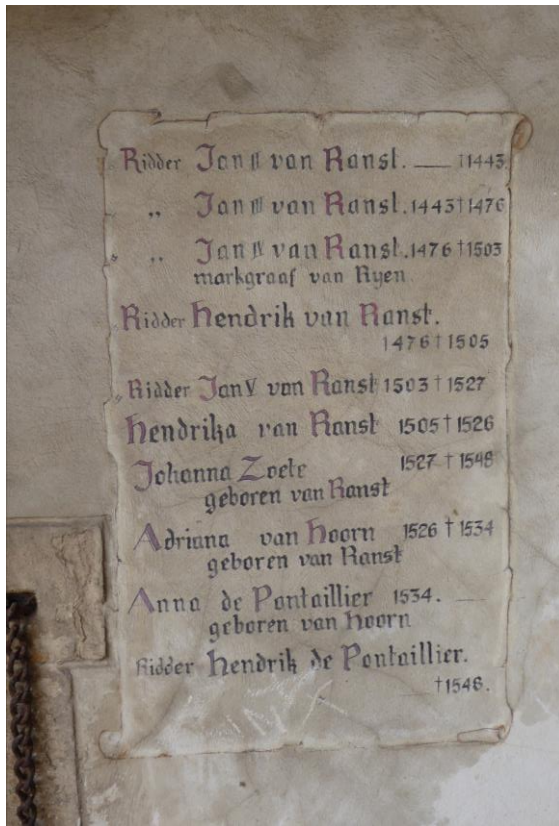
Reden 2: adellijke status

- Heerlijkheid = basis van adeldom
  - Voor ca. 1600 → adel als je zo werd gepercipieerd door andere edelen
  - Verschillende criteria (geboorte, ridderslag, levensstijl, bezit heerlijkheid...)

‘Jurisdictie naturele is diegeene die de eedelen hebben bij ende overmits der weerdicheyt der heerlicheyt van hueren leene, gelijk dat die baenreheeren ende andere hebben hooge justicie; ennige andere als borchgraven ende andere, hebben middel justicie; ende eenige hebben neerder justicie, dats justicie vanerven, onterven ende dergelijcke.’

Uit Willem van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der Raedtcameren van Brabant* (1495)

Reden 2: adellijke status

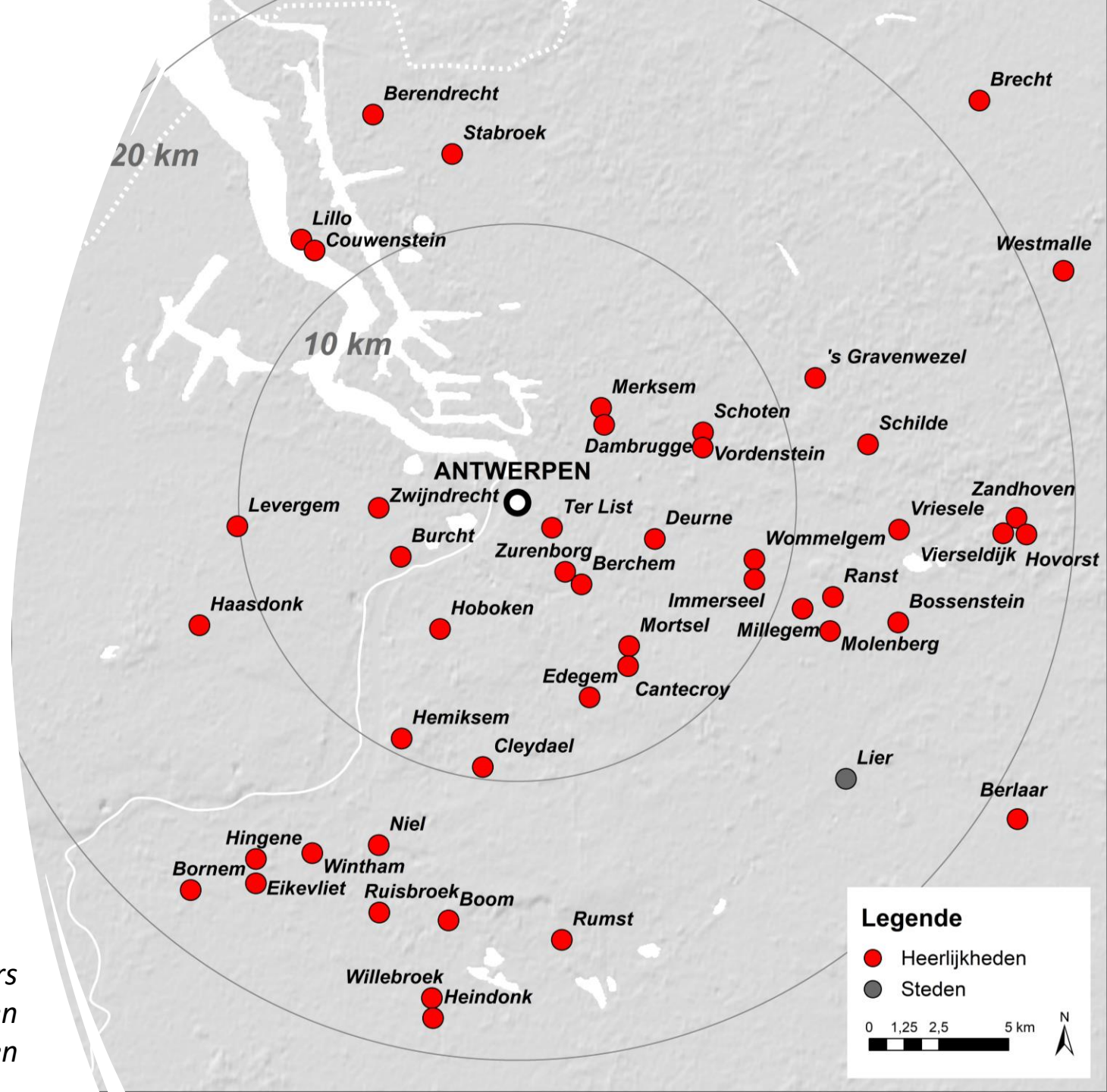
- Heerlijkheden en hun kastelen gegeerd → vele erfeniskwesties
  - Kwamen zelden op de vastgoedmarkt
- Voorbeeld: heerlijkheid Cantecroy
  - Overlijden Jan van Ranst († vóór 1476) → kinderloos
  - 11 zelfverklaarde erfgenamen
  - Twee ‘heren’ van Cantecroy: Hendrik en Jan van Ranst

Franz Ertinger, Kasteel van Cantecroy (te Mortsel), PK.OP.07199, Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus

Reden 3: controle

- < 20 km van Antwerpen → binnen één dag bereikbaar
- Controle over de aanvoerroutes naar de stad

Detailkaart van de heerlijkheden die de Antwerpse wethouders die actief waren tussen 1400 en 1549 in handen hadden binnen een straal van 20 km rond Antwerpen

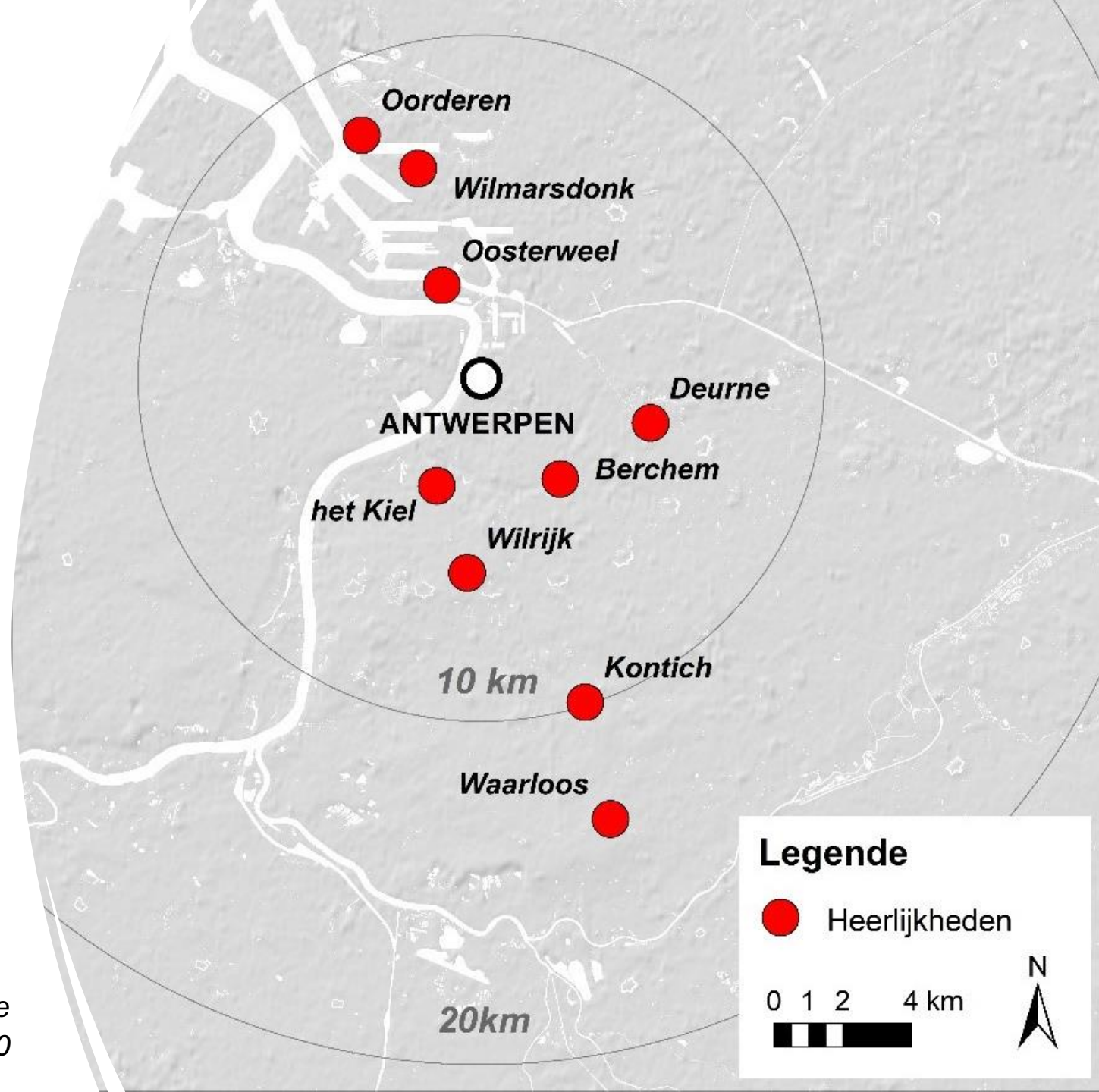
Reden 3: controle

Stad Antwerpen zelf koopt ook actief heerlijkheden op

- 1508-1517: Berchem, Wilrijk, Deurne, Kontich en Waarloos
- 1517: Berchem
- 1540: Het Kiel
- 1559: Wilrijk en Deurne (+ polderdorpen Oorderen, Wilmarsdonk en Oostenweel)

‘[...] om beter de kwaaddoeners en criminineelen te kunnen achterhalen [...]’

Heerlijkheden en polderdorpen opgekocht door de stad Antwerpen tussen 1500 en 1560

Kastelen, burchten en paleizen

---

4 grote fases

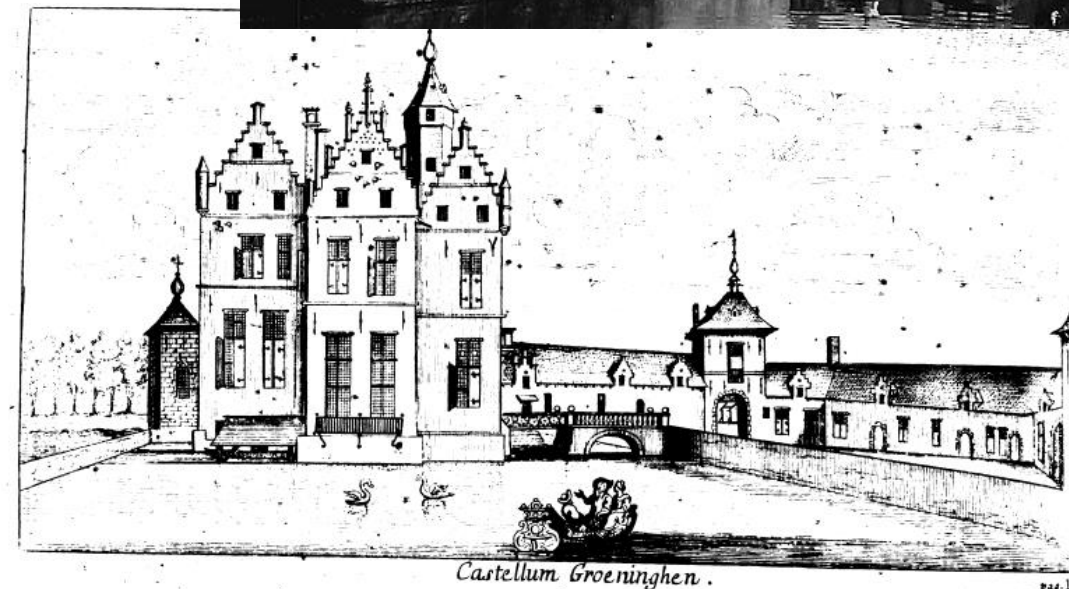
1. 9de-12de eeuw: de vorstelijke 'castra'
2. 12de-16de eeuw: de heerlijke kastelen
  - Focus: relatie stad en heerlijkheden
3. 16de-19de eeuw: openbreken van het concept
4. 20ste-21ste eeuw: radicale verandering

3. Een meer open concept

- Militaire functie is grotendeels verdwenen
- Vanaf 1600: Niet langer noodzakelijk voor adeldom → adelsbrieven van de landsheer
- 16de eeuw: opkomst hoven van plaisantie
  - Geleidelijk openbreken van het concept
  - Mode van zomerhuizen en buitenleven
  - Nu ook kastelen zonder publiekrechtelijke component
  - Verdwijnt ook bij oudere kastelen → Franse Revolutie
  - Grote hoven/hoeves op het platteland worden her- of omgebouwd tot kasteel

Speelhuis Groeninghen, Kontich, Detail uit Notitia marchionatus sacri Romani imperii door Jacob Le Roy (17° eeuw)

*Kasteel Hoveberg,
Hove (wikimedia)*

Kasteel Lindenhof, Lint (wikimedia)

Kasteel Fruithof, Boechout (wikimedia)

De ‘Gouden Eeuw’ van het kasteel

- Van heren naar grootgrondbezitters
- Enorme kapitaalsaccumulatie via industriële of koloniale weg
- Arbeid erg goedkoop
- De materiële vormtentaal blijft aanspreken

Kastelen, burchten en paleizen

---

4 grote fases

1. 9de-12de eeuw: de vorstelijke 'castra'
2. 12de-16de eeuw: de heerlijke kastelen
  - Focus: relatie stad en heerlijkheden
3. 16de-19de eeuw: openbreken van het concept
4. 20ste-21ste eeuw: radicale verandering

4. 20ste eeuw: herbestemming en toe- eigening van kastelen

---

- Einde van de kastelenbouw
- Democratisering van de samenleving
  - Toenemende prijs van arbeid
  - Massatoerisme
- Toenemende fiscale druk op kastelen
- Dalend economisch rendement → crisis in landbouw en bosbeheer
- Van industrieel en agrarisch kapitalisme naar diensteneconomie en financieel kapitalisme
- Toenemende kosten o.a. door regels rond conservatie en restauratie

⇒ Op zoek naar nieuwe invullingen

Promofilmpje voor senioren residentie kasteel Cantecroy (youtube)

*Kasteel Hoveberg,
Hove (wikimedia)
= gezinvervangend
tehuis voor
mindervaliden*

*Kasteel Lindenhof, Lint (wikimedia)
= gemeentehuis*

*Kasteel Fruithof, Boechout (wikimedia)
= Restaurant/feestzaal*

Meer lezen?

- [Janna Everaert, *Macht in de Metropool. Politieke elitevorming tijdens de demografische en economische bloeifase van Antwerpen \(ca. 1400-1550\)*. Amsterdam University Press, 2023.](#)
  - Janna Everaert en Sieben Feys. 'Urban political elites and seigneurial lordship: Antwerp and its hinterland (c. 1400-1550)'. In *Lordship and the Decentralized State in Late Medieval Europe*, onder redactie van Erika Graham-Goering, Jim van der Meulen, en Frederik Buylaert. Oxford: Oxford University Press & The British Academy, ter perse.
  - Miet Adriaens, Mathijs Speecke, Jesse Hollestelle, Sander Berghmans, Pieter Donche & Frederik Buylaert, *Repertorium van de hogere heerlijkheden van het graafschap Vlaanderen (c. 1350-1570)* (Gent, 2023).
  - Wim De Clercq, Jan Dumolyn & Jelle Haemers, "'Vivre Noblement': Material Culture and Elite Identity in Late Medieval Flanders", *Journal of Interdisciplinary History* 38 (2007), 1-31.
  - Andy Ramandt, 'Kastelen en walsites in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen (ca. 1350-1500)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 148 (2011), 108.
  - Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War* (2010).
  - Roland Baetens, red. *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw*. Antwerpen: Pandora, 2013.
- ⇒ Zie het onderzoek van **Sieben Feys** (heerlijkheden Brabant) en prof. dr. **Frederik Buylaert** (heerlijkheden en adel Vlaanderen)